

DALIBOR BROZOVIĆ

O REKONSTRUKCIJI PREDMIGRACIONOG MOZAIKA HRVATSKOSRPSKIH DIJALEKATA

(Referat na III kongresu jugoslavenskih slavista, Ljubljana, rujna 1961)

Dijalektologija se dvojako služi zemljovidima kako bi prikazala rezultate svojih istraživanja. U prvom se slučaju na geografskoj karti ucrtavaju izoglose pa se s pomoću različitih tehničkih rješenja za njihovo označivanje dobiva vizuelna predodžba o rasprostiranju jedne ili više izoglosa na danom terenu. Veći broj takvih izoglosnih karata, na kojima su prikazane važnije diferencijalne dijalekatske osobine danog terena, čini zajedno njegov dijalektološki atlas. Sasvim je drugačiji slučaj s dijalektološkom kartom. Ona na zemljovidu predočava plohe koje su pokriveno većim brojem značajnih diferencijalnih osobina, tzv. diskriminanta, a granice među plohama određuju se ondje kuda izoglose teku u tzv. snopovima, ali ukoliko oni nisu izraziti, što je na žalost najčešći slučaj, onda se te granice povlače prema važnosti izoglosa, uzimajući u obzir starost, strukturalnu vrijednost, frekventnost i druge značajke pojava koje one predstavljaju. Plohe su dakle prostori s razrijeđenim izoglosama, a približujemo li se granicama ploha, izoglose se zgušnjavaju.

Prema tome dijalektološki atlas, grubo rečeno, predočavaju rezultate dijalektološke analize, a dijalektološke karte rezultate dijalektološke sinteze. I jedni i drugi obično predstavljaju današnje stanje stvari, odnosno, preciznije, predočavaju nam ono što zovemo terminom »dijalektološko danas«. Ali i atlas i karte mogu predstavljati također i rekonstrukciju stanja u bilo kojem momentu iz prošlosti. Između svih mogućih perioda u historiji našega jezika ističu se dvije vremenske ravnine od najveće i bitne važnosti – stanje neposredno nakon konsolidacije odnosa stvorenih doseljenjem naših predaka na Balkan i stanje neposredno prije početka masovnih migracija, koje su radikalno izmijenile dijalekatsku fizionomiju naše tzv. metanastazičke oblasti i koje predstavljaju kudikamo najvažnije zbivanje u historiji našega jezika, od doseljenja do danas.

Ostavivši po strani stanje nakon doseljenja zaustavit ćemo se na momentu neposredno pred početak migracija i pozabavit ćemo se problemima što se javljaju pri pokušaju da se rekonstruira onaj dijalekatski mozaik koji se bio oblikovao prirodnim razvitkom od doseljenja do XV stoljeća, mozaik koji je kasnijim razvojem poremećen: njegove su šare ispremetane, mnoge su se u nepovrat izgubile, druge su razbijene u sitne dijelove i rastresene, a treće su se razlile i prekrile nerazmjerno velike prostore.

Postavlja se pitanje zašto nam je potrebno da se upuštamo u tako težak posao kao što je rekonstrukcija predmigracionog dijalekatskog mozaika, razbijenog i raspršenoga; pitamo se dakle kakva je korist ako otkrijemo da je nekad postojao kakav dijalekatski tip koji nije ostavio traga pa nam prema tome možda ne može ništa reći o današnjim dijalektima. I tako dalje.

Na ta se pitanja može jasno i konkretno odgovoriti. Dijalekti i govori svakog jezika predstavljaju u uvjetima prirodnog, organskog razvitka neprekinut niz u kojem je svaki član u svim pravcima povezan sa svim susjedima. Izoglose teku u nepravilnim linijama i stvaraju se male plohe koje daju opći dojam razdrobljenosti pa tek tu i tamo imamo nešto jače grupiranje izoglosa, što nam omogućuje stvaranje većih cjelina, ali nejasno oertanih budući da se njihovi dijelovi vežu izoglosno s dijelovima drugih takvih cjelina i vertikalno i horizontalno i dijagonalno. Takve relativno dublje izoglosne brazde predstavljaju zapravo odstupanja od idealno zamišljenog organskog razvitka, tj. rezultate objektivnih geofizičkih elemenata u konfiguraciji tla, o čemu, naravno, zavisi intenzitet dodira i komunikacija, a s druge se strane radi o odrazima političkih zbivanja kao što su pomicanja granica i ekonomske promjene. To je sve u okviru prirodnog razvitka jer idealnih organskih procesa dijalekatske diferencijacije u ljudskom društvu i ne može biti, bar ne na iole duže vrijeme. Naši migracioni dijalekatski procesi predstavljaju pak savršeno drugačiji oblik razvitka: radi se o mehaničkom miješanju dijalekata koji su došli u dodir zbog premještanja jednog govora na teren drugoga, ili se pak radi o zatiranju dijalekatskih tipova koji su nekada imali funkciju da budu prirodni prijelazi između tipova koji tek njihovim iščezavanjem dolaze u dodir tako da nastaje oštra granica ili se stvaraju novi prelazni tipovi izrasli i opet iz mehaničkog miješanja. Pri tome jedne razvojne tendencije bivaju presječene, druge se nakalemljuju na tipove u kojima nemaju organske podloge pa se realiziraju na razne alternirane načine, a treće tendencije osvajaju nerazmjerno velike prostore za svoje ostvarivanje zahvaljujući nesređenom stanju kod susjeda, gdje se zbog miješanja nisu još mogle iskristalizirati nove razvojne tendencije pa one koje dolaze iz jednog kompaktnog žarišta nemaju na takvim terenima ravnopravnih konkurenata, a kad jednom ipak dođe do konsolidacije koja bi mogla pružiti otpor, imamo već svršen čin: stanovita se pojava proširila po neprirodno velikom području.

Današnja slika naših dijalekata na najvećem dijelu hrvatskosrpskog jezičnog područja rezultat je migracionih procesa – tereni s normalnom, prirodnom dijalekatskom diferencijacijom predstavljaju zapravo izuzetke: takvi su na čakavskom području neki otoci, osobito kvarnerski, na kajkavskom području ima također terenâ s pretežno prirodnom diferencijacijom, na torlačkom je području takav krajnji sjeveroistok, tj. veći dio timočko-lužničkog i svrljiško-zaplanjskog dijalekta, a na štokavskom području gotovo da i nema terenâ s prirodnom dijalekatskom diferencijacijom – takvi su samo neki jugoistočni dijelovi NR Crne Gore, a u Slavoniji se također mogu ponegdje ispod migracionih naslaga jasno sagledati prirodne dijalekatske parcele. Ali i tamo gdje su rezultati prirodnih procesa dijalekatske diferencijacije najjasniji ipak ima infiltratâ migracionih elemenata, npr. na Krku, što je vrlo tipičan primjer, a sve ostalo izbranala je drljača naših migracija više ili manje radikalno.

Rekonstrukcija stanja prije tih migracionih promjena treba da nam pruži cio niz spoznaja koje su neophodno potrebne našoj dijalektologiji kako bi mogla izvršiti svoje zadatke u proučavanju današnjih hrvatskosrpskih dijalekata i njihova rasporeda. Te su spoznaje dvojake: jedne izviru iz historijske dijalektologije kao takve i bile bi nam korisne i da nije bilo anorganskih procesa, da se naša dijalekatska diferencijacija ograničila samo na normalna historijska odstupanja od idealnog organskog razvitka, dakle onako kako je u većini evropskih jezika; druge spoznaje izviru iz proučavanja konkretne naše prošlosti i potrebne su za rješavanje specifično naših problema (što nikako ne znači da nemaju općelingvističke vrijednosti – naprotiv, naši materijali imaju izuzetnu vrijednost za opću dijalektološku teoriju budući da su migracije u nas bile izvanredno zamašne pa naše spoznaje s potrebnim teoretskim uopćavanjima mogu i te kako korisno poslužiti dijalektolozima onih jezika koji su samo na ograničenom terenu imali stanovite migracione pokrete pa problematika nije tako zaoštrena i jasna kao u nas).

Na općim pitanjima historijske dijalektološke kartografije nećemo se mnogo zadržavati. Atlasi se ne mogu praviti u historijskoj dijalektologiji, ona nam ne pruža dosta materijala da bismo mogli izraditi dovoljan broj izoglosnih karata potrebnih za dijalektološki atlas – ne možemo naime rekonstruirati dovoljan broj starih izoglosa. Ali one izoglose koje nam ipak daju mogućnost da utvrdimo njihove nekadanje pravce obično su baš najizrazitije i najodlučnije u klasifikaciji pa zato ako i ne možemo dobiti dovoljno izoglosnih karata da sastavimo atlas stanja prije nekoliko stoljeća, možemo na temelju tih karata izraditi dijalektološku kartu. Dijalektološke se karte doduše danas manje cijene nego nekada – one su se prvotno izradivale po koncepcijama tzv. genealoškog stabla, prenesenima iz opće usporedne lingvistike u dijalektologiju, a kad su te koncepcije u lingvističkoj znanosti s pravom odbačene, njihovi su grijehovi s nepravom pripisani i dijalektološkim kartama kao takvima. Istina je da su izoglose jedina konkretna realnost dijalekatske diferencijacije ako stvari gledamo sa stanovišta izoliranih materijalnih pojava. Ali u jednoj drugoj ravnini sagledavanja i plohe dijalektološke karte pred-

stavljaju također materijalne činjenice, samo druge vrsti – one odražavaju *odnose* među izoglosama, materijalizaciju unutarnjih zakonitosti u tim odnosima, izraženu u terenskim jedinicama koje imaju svoju fizionomiju, svoju geografsku i historijsku podlogu, i koje se daju isto tako egzaktno fiksirati kao i same izoglose što ih svojim odnosima definiraju. O toj problematici govorim na drugom mjestu. Ovdje je važno da uočimo kako svaka historijsko-dijalektološka karta, rađena, jasno, na modernim koncepcijama i s pomoću modernih sredstava, omogućuje već samim običnim uspoređivanjem sa suvremenom kartom istoga područja cio niz korisnih spoznaja o tempu razvitka i o tempu diferencijacije, o međuzavisnosti društvene, političke i ekonomske historije danog terena i dijalekatskog razvitka na tom terenu, o utjecaju fizičko-geografskih faktora i slično. A usporedba izoglosnih karata istih pojava na raznim vremenskim ravninama dat će nam konkretno objašnjenje kako su izvršene promjene koje ustanovljujemo uspoređujući dvije karte: pokazat će pomicanja izoglosa, njihovo nastajanje i cijepanje, tendencije koje odražavaju. Puno se spoznaje mogu dakle dobiti samo ako raspolažemo s četiri veličine: dijalektološka karta sadanja i nekadanja, izoglosne karte sadanje i nekadanje. Razumije se da je na terenu našeg jezika teško dobiti te veličine ne uzimajući u obzir rezultate migracionih promjena, ali nije nemoguće bar u jednom vrlo ograničenom opsegu, i prostorno i materijalno ograničenom. Za pojedine spomenute terene izvan metanastazičkog područja zadatak je izvedljiv, uz nužna ograničenja, a za naš jezik kao cjelinu treba uzeti u obzir da sve izoglose nisu bile podjednako podvrgnute migracionim mehaničkim zahvatima. Neke su se naime pokazale otpornije i probile se kroz nanose opet na površinu, druge su nastale na samim tim nanosima odražavajući ipak stare tendencije tla, treće pak na područjima s miješanim stanovništvom žive i danas u govoru jednih, a samo govor drugih odražava migracioni raspored izoglosa. Niti stare izoglose osnovnih štokavskih klasifikacionih kriterija, akcenatske strukture i refleksa jata, nisu u tom smislu potpuno poremećene: za jat je to na prvi pogled vidljivo, a kod akcenta sustav leksičke i morfološke reparticije često odgovara starim izoglosama, ali akcenatsko-slogovna struktura, u kojoj se taj sustav realizira, odgovara odnosima stvorenima u migracijama. Prema tome dobar izbor izoglosa može nam dati tri veličine od četiriju potrebnih za uočavanje organskih procesa na metanastazičkom području – na suvremenoj dijalektološkoj karti ne možemo naime apstrahirati posljedice migracijâ osim ako nećemo izrađivati hipotetsku projekciju predmigracionog stanja u današnjicu, što, uostalom, i ne bi bilo lišeno svakog smisla, bar ne u metodološkom pogledu. Iz triju poznatih veličina dala bi se naime jednim dijalektološkim pravilom trojnim konstruirati i nepoznata četvrta.

Proučavanje konkretnih naših pojava u vezi s migracijama i njihovo fiksiranje na kartama daje nam kudikamo više spoznaja nego što nam u našoj situaciji pružaju razmotrene ograničene mogućnosti za predviđanje organskog dijalekatskog razvitka. Spomenute četiri veličine, naravno bez apstrahiranja migracionih procesa i njihovih rezultata, pred-

stavljale bi grafičku fiksaciju naših dosadanjih znanja iz opisne, teoretske i historijske dijalektologije, a vizuelna predodžba dala bi tim istim znanjima automatski drugi dimenzije i time odmah i dodatna znanja i spoznaje pa čak i podatke koji u verbalnoj ili pismenoj analizi izmiču pažnji. Te dodatne spoznaje, dobivene tehničkim putem, treba da posluže daljnjem materijalnom i teoretskom istraživačkom radu koji će ih provjeravati i na njima graditi. Nabrojat ću nekoliko tipičnih slučajeva koji su perspektivni iz tog aspekta:

1. Na nekim štokavskim područjima, svakako u Bosni, također i u Slavoniji, a vjerojatno i u Vojvodini, Srbiji i Dalmaciji, samo u manjem broju i u istanjenijim slojevima, ima više-manje izoliranih punktova s kontinuiranom predmigracionog pučanstva. Govori takvih punktova imaju na istom terenu važne zajedničke i manje važne divergentne crte. Slika predmigracionog stanja pomogla bi nam da ustanovimo kamo treba usmjeriti istraživanje supstratnih pojava u migracionim govorima među-prostora između tih punktova.

2. U sjevernoj Dalmaciji koegzistira cio niz najrazličitijih govora: novoštokavski štakavski ikavski i ijekavski, kopneni ikavski čakavski i otočki ikavsko-ekavski čakavski. Svi oni imaju neke zajedničke osobine i postavlja se pitanje radi li se o supstratnim pojavama, o pojavama nastalima u procesu konsolidacije novih postmigracionih odnosa, ili pak eventualno o spontanim procesima koji su se organski razvili u najnovije doba i kojima je izoglosa zahvatila baš to područje ne obazirući se na podrijetlo govora koji su se na njemu našli. Jasno je da je novija pojava upotreba prezenta bez veznika *da* umjesto infinitiva, raširena u svim tim tipovima, a u nekim ograničena samo na treće lice jednine ili je sporadički i nema. Već sam taj način rasprostriranja svjedoči da se radi o novijoj pojavi, a osim toga njezina je geneza jasna: sastali su se govori s očuvanim infinitivom i govori s fakultativnom zamjenom infinitiva, govori s dugim i s krnjim nastavkom, s različitim intonacionim i kvantitetskim sistemima. U tako labilnom jezičkom stanju bilo je moguće da oni koji poznaju samo dugi nastavak infinitiva shvate krnji infinitiv svojih susjeda (koji su uz to reducirali krajnje *-t*) kao treće lice singulara. Akcent ih u doba previranja nije mogao u tome spriječiti. Jedanput učinjena kriva identifikacija proširena je onda i na prezente koji se osnovom razlikuju od infinitiva, a konačno se novi oblik počeo ponegdje sprežati u svim licima. Ta se inovacija onda vratila i onima koji su joj bili uzročnici. Ali svi slučajevi nisu tako jasni. Bez poznavanja predmigracionog stanja ne možemo sigurno odgovoriti da li su neke druge pojave ipak supstratnog podrijetla – npr. često stvaranje pasivnih participa od prezentske a ne od infinitivne osnove, rašireno na istom terenu, što može, ali i ne mora biti u vezi s prvom pojavom.

3. Ima primjera da su izoglose dviju dijalekatskih jedinica presječene pojasom migracionih govora. Tipičan su takav primjer sličnosti između istočnobosanskog dijalekta i dubrovačkog poddijalekta, izražene prvenstveno u detaljima defonemizacije glasa *jat* i u akcenatskom sustavu, osobito u akcentuaciji pridjevskih riječi. Neke od tih pojava, koje su

djelomično inovacije pa je isključena slučajnost, nisu u Dubrovniku i u ist. Bosni realizirane potpuno identično. To znači da se stvarne veze i pravi tokovi izoglosa mogu utvrditi samo pri rekonstruiranju predmigracionog stanja u međuprostoru. Važnost tog zadatka ističe se još jače ako znamo da spomenute izoglose djelomično prelaze iz ist. Bosne u Slavoniju i iz dubrovačkog područja na južnočakavske otoke tako da se dobiva impozantna vertikalna od Slavonije do Lastova.

4. Naći će se i obrnutih primjera: rekonstrukcija predmigracionog govora koji se govorio na prostoru između dvaju današnjih relativno kontinuantnih govora pokazat će u pojedinim slučajevima da neke izoglose koje ih danas povezuju, a koje su sigurno predmigracionog podrijetla, nisu zahvaćale govor u međuprostoru, što znači da se radi o naknadnom širenju s jednog područja na drugo, a možda i o spontanim nezavisnim procesima s različitim razvojnim tempom na pojedinim terenima i s izvorom u eventualnim zajedničkim širim razvojnim tendencijama koje se u izumrlom govoru nisu imale kada razviti. Takvih će slučajeva biti osobito kod tzv. novoštokavskih ili »hercegovačkih« tendencija, a nema sumnje da će dobivene spoznaje znatno izmijeniti naše dosadanje spoznaje o nekim procesima. Sasvim je drugačiji slučaj današnji kontinuirani šćakavizam ikavskih govora od jugozapadne Bosne preko Imotskoga do Makarskog primorja. Nekada sva ta tri tipa nisu mogla biti povezana izravno, nego samo posredno u luku preko čakavskih govora zapadno od Cetine. Između njih se nalazio, kako je vidljivo iz jedne skice u njemačkom izdanju Ivićeve Dijalektologije, pretežno šćakavski govor predaka današnjeg stanovništva jugozapadne Istre, koji su svoju staru domovinu napustili kao cjelina i tako dali mogućnost svojim šćakavskim susjedima s južnog i sjevernog boka da se spoje na njihovu terenu.

5. Novija su istraživanja pokazala, osobito u dijelovima Srbije, Vojvodine i Bosne, da su naša dosadanja mišljenja o radikalnosti dijalekatske smjene bila za jedan dio metanastazičke oblasti pretjerana. Demografske, antropološke, sociološke i etnografske spoznaje o migracijama prenosile su se dakle nekritički u dijalektologiju iako za nju vrijede drugačiji zakoni nego u tim disciplinama. Rekonstrukcija predmigracione slike pokazat će na takvim terenima da se današnja njihova dijalekatska fizionomija razlikuje od predmigracione manje nego što se pretpostavljalo, a to će također znatno izmijeniti vladajuće predožbe naše dijalektologije.

Govorio sam o spoznajama koje se mogu očekivati od gotovih rezultata rekonstrukcionih radova, u analizi plošne projekcije koja sumu poznatih podataka i ideja sintetizira u jedan sustav drugačije kvalitete. Ali ta suma bit će obogaćena već u samim radnim operacijama potrebnima za rekonstrukciju, iskršnut će novi podaci i nove ideje u toku samog posla usmjerenoga jednom drugačijem sistematičnijem činjenica i izvode-noga jednom drugačijom metodologijom nego što je bilo u dosadanjim opisima i studijama. Izvori za taj istraživački rad, a djelomično i njegova metodologija, tj. metode pripremnih radova bez obzira na pitanje kako će njihovi rezultati biti iskorišteni, dani su u poznatoj Ivićevoj

studiji »O nekim problemima naše istoriske dijalektologije« (JF XXI). Ivić navodi četiri moguća izvora i analizira njihovu vrijednost. To su:

1. pisani spomenici iz vremena prije seoba;
2. današnji dijalekti starih iseljeničkih grupa koje su napustile matične krajeve prije smjene stanovništva u njima;
3. toponomastika u metanastazičkoj oblasti;
4. tragovi dijalekatskog supstrata u današnjim govorima te zone.

Tome se može dodati još samo jedan izvor – analiza pozajmica između naših i stranih dijalekata u oba pravca. Taj je peti izvor doduše ograničen uglavnom samo na fonetiku i akcent, kao i treći, ali je perspektivniji nego što se čini na prvi pogled. Osobito dobre izgleda taj izvor pruža u jadranskom pojasu, npr. za historijat nekih dijalekatskih pojava u vezi s jatom: razni romanski slojevi primali su naše riječi s jatom s raznih terena i u razna doba, a razni naši govori identificirali su s fonematskim jatom u različitim razdobljima različite romanske vokale. Kako se najčešće radi o terminima lokalne materijalne i duhovne kulture, a oni su otporni i pri veoma radikalnim smjenama, jasno je da i malen broj primjera može pružiti velike usluge.

Bit će, naravno, terenâ za koje je po današnjem rasporedu dijalekatskih tipova i po izvandijalektološkim činjenicama jasno da je na njima izvršena potpuna smjena ne samo stanovništva nego i govora, a ipak svi dostupni izvori i uz najduhovitije napore zakazuju. U takvim slučajevima valja pribjeći jednoj metodi o kojoj u nas dosad nije bilo govora. Radi se u biti o procesu koji je Mendeljejev upotrijebio u svojoj tablici elemenata kad je »prorokovao« tzv. *eka*-elemente na mjestima koja se nisu dala popuniti poznatim elementima bez narušavanja sustava. Osobine tih hipotetskih tvari Mendeljejev je predvidio, kao što je poznato, pažljivo analizirajući tendencije na vertikali i horizontali kojih sjecište predstavlja dano mjesto. Opće je poznato koliko je taj kombinatorički postupak bio plodan. Isti se princip, *mutatis mutandis*, dade primijeniti i u historijskoj dijalektologiji, a dobiveni se rezultati mogu provjeravati s pomoću rekonstrukcionih izvora za susjedne govore, međusobno se korigirati i posluživati se korisnim asocijacijama. Ne može biti sumnje da rezultati ne mogu izostatati.

Ostaje nam da još vidimo gdje po današnjem znanju možemo očekivati da će nam predmigracioni mozaik otkriti postojanje predmigracionih tipova o kojima sada ništa ne znamo. Bez pretenzija na iscrpnost i konkretnost pokušat ću pobrojati nekoliko takvih dijalekatskih *eka*-tipova.

1. U spomenutoj studiji Ivić pretpostavlja da je u zapadnim i sjeverozapadnim dijelovima četverokuta Dunav–Timok–Crna reka–Velika Morava postojao nepoznat štokavski tip, a u istočnim i jugoistočnim dijelovima tog terena nepoznat torlački tip. Kasnija Ivićeva istraživanja u Rumunjskoj, još neobjavljena, potkrijepila su tu hipotezu.

2. U zapadnoj Vojvodini morao je postojati jedan tip koji je komunicirao s podravskim i posavskim ekavskim govorima.

3. U sjeverozapadnoj Slavoniji treba pretpostaviti jedan kajkavski tip na terenu između Bjelovara, Daruvara i Virovitice, koji je komunicirao s podravskim štokavskim ekavcima, s Ivšićevim kajkavskim križevačko-podravskim i eventualno turopoljsko-posavskim tipom kao i hipotetskim štokavcima navedenima ovdje pod br. 4.

4. U jugozapadnoj Slavoniji moramo pretpostaviti štokavski ikavski šćakavski tip koji je komunicirao s turopoljsko-posavskim kajkavcima, s hipotetskim kajkavskim tipom pod br. 3, sa štokavskim podravskim ekavcima i posavskim ikavcima i s hipotetskim štokavskim tipom pod br. 5, a vjerojatno i s hipotetskim čakavcima pod br. 6. Govori Sića i Magića Male predstavljaju možda mnogostruko alternirani ostatak toga tipa.

5. U četverokutu Sava–Una–Kozara–Vrba morao je postojati specifičan štokavski govor, sigurno s ikavskim razvojnim pravcem, šćakavski, koji je komunicirao s posavskim ikavcima, s hipotetskim štokavcima pod 4. i 7, s hipotetskim čakavcima pod br. 6. i s juga sa zapadnobosanskim ikavcima šćakavcima oko Jajca i Ključa. I ti južniji zapadnobosanski ikavci šćakavci morali su nekad imati drugačije veze s čakavcima preko Une i crte što vezuje izvore Une i Cetine. Sličnost današnjih govora tog tipa s ličkim čakavcima alternirana je migracionom nivelizacijom, a stare su genetske veze potisnute na izvansistemske arhaizme. Možda i na tome terenu treba predvidjeti kakav štokavski ili čakavski prelazni tip s manjim terenom, ili i dva takva tipa, a najzanimljiviji bi morao biti refleks jata na tom području.

6. Na prostoru između Kupe, Save i Une treba pretpostaviti izvanredno zanimljiv čakavski tip, sigurno s ikavsko-ekavskom zamjenom jata, ali nije isključena i kakva lokalna ikavska varijanta. On je komunicirao s hipotetskim štokavcima pod br. 4. i 5, s Ivšićevim kajkavskim turopoljsko-posavskim tipom i Belićevim kajkavskim prigorskim tipom, kao i sa svojim južnim ikavsko-ekavskim čakavskim zaleđem. Una je dakle bila granica između tih čakavaca i štokavaca pod 5. Belić je još u »Akcentatskim studijama« nagovijestio da stari govori oko te rijeke moraju biti vrlo važni za historiju naših dijalekata i pokušao rekonstruirati neke njihove osobine. S današnjim našim znanjima to je još jasnije. U svakom slučaju bez hipotetskih štokavaca pod 4. i 5. i bez ovih hipotetskih čakavaca ne daju se razumjeti intonaciona podudaranja na liniji Podravina–Siće–Hrvatsko primorje i razna podudaranja na liniji kajkavci–Kvarner sa zaobilaženjem Slovenije i Gorskog kotara.

7. U sjevernom međurječju Bosne i Vrbasa treba također predvidjeti jedan štokavski tip, šćakavski, ikavski, koji komunicira sa slavonskim i istočnobosanskim dijalektom, sa svojim južnim ikavsko-šćakavskim susjedima i s hipotetskim štokavskim tipom pod br. 5. Pitanje je da li je u Ružičićevih derventskih ikavaca posavskog tipa baš sve doneseno ispreko Save.

8. I na kajkavskom, čakavskom i torlačkom području sigurno ima šansi da se otkriju zanimljivi vrlo originalni tipovi s osobinama potpuno nepoznatima ili spojenima u za nas vrlo neobičnim kombinacijama, npr. u Istri (ekavski), na Velebitu i ispod njega, do Zrmanje (ikavsko-ekavski), u sjeverozapadnoj kopnenoj Dalmaciji (ikavski), da spomenem samo čakavske terene. I u štokavštini mora biti takvih tipova ne samo u sjeverozapadnom luku koji sam ovdje letimice obradio pod brojevima 2, 4, 5 i 7. Možda su u tom pogledu najzanimljiviji slivovi Drine i Neretve, o čemu podrobnije govorim na drugom mjestu i iz drugih pobuda. Sigurno je da su u zapadnoj i jugozapadnoj Srbiji kao i jugoistočnoj Bosni postojali neobično interesantni tipovi s ijekavskim, ekavskim ili čak i ekavsko-ijekavskim refleksima odnosno tendencijama, a specijalno zanimljive kombinacije osobina morale su postojati na donjem toku Drine blizu ušća u Savu. Ilustracije radi zadržat ću se malo detaljnije samo na Neretvi od njezina zaokreta do ušća i na susjednim područjima.

9. Već spomenute veze dubrovačkog poddijalekta i istočnobosanskog dijalekta kao i druge dijalektološke činjenice zahtijevaju da u dolini Neretve i okolici predvidimo cio niz hipotetskih tipova. Lijeva obala bila je zaposjednuta jednim ijekavskim ili ikavsko-ijekavskim tipom, sigurno štakavskim, koji vjerojatno nije dopirao do mora i tako nije priječio komuniciranje Dubrovnika i njegova područja sa štokavskim ikavcima šćakavcima u Makarskom primorju, preko kojih dolaze do Dubrovnika pojedini dalmatinizmi i čakavizmi, uz izravne dubrovačke dodire s čakavcima preko Pelješca i otokâ. Akcenatski sustav tog hipotetskog tipa sigurno je vezao Dubrovnik s ist. Bosnom, a posredan dokaz za to mogu biti Tomljenovićevi ikavci štakavci iz senjskog zaleđa koji pokazuju vrlo slične osobine u akcentuaciji pridjevskih riječi, a morali su prije migracija biti zapadni susjedi našega tipa. Taj snop izoglosa zahvaća i srednjodalmatinske ikavce šćakavce na liniji Imotski-Sinj i tako se dobiva jedna prilično organska slika. Istočni su susjedi morali biti novoštokavski ijekavci koji su dali glavninu migracionih masa za današnje ijekavce u NR Hrvatskoj i u zap. Bosni, a njihova je staništa zauzeo poslije ijekavski tip iz ist. Hercegovine, sam potisnut od tipova došlih sa sjeverozapada NR Crne Gore. Zapadni susjedi našega tipa bijahu ikavci štakavci zap. Hercegovine, koji se i danas tamo nalaze bez obzira što su dali znatne migracione mase za razne »bunjevačke« tipove. Danas su ti ikavci u izravnom kontaktu s istočnohercegovačkim ijekavcima i stvaraju nove anorganske prijelazne varijante budući da su organski prijelazi zatrveni, tj. naš tip i iseljeni, tj. spomenuti migracioni ijekavci. Nije vjerojatno da je naš tip na jugozapadu izravno komunicirao s matičnim krajem današnjih stanovnika jugozapadne Istre i sličnih iseljenika u Južnoj Italiji. Tu se radilo o organski prelaznom štokavsko-čakavskom tipu, pretežno štokavskom, za što svjedoči štakavizam, ali zahvaćenom i izrazitim čakavizmima kao zamjenica ča i čakavski kondicionalni oblici. Taj je tip poslije u Istri i na putu do nje čakaviziran. On također nije dolazio do mora, nego je s čakavcima morao komunicirati na Cetini, a od mora su ga odvajali šćakavci Makarskog primorja, koji su također

predstavljali organsku mješavinu čakavskih i štokavskih osobina s prevagom štokavskih, ali mješavinu s drukčijom kombinacijom. Između našeg tipa i predaka istarskih »Slovinaca« nalazili su se južniji tipovi zapadnohercegovačkih ikavaca štakavaca. Sjeverozapadni susjedi našeg tipa bijahu govori Rame i Jablanice koji predstavljaju originalno križanje istočnobosanskih i zapadnobosanskih osobina uz veze sa štakavcima na jugu. Sjeverni je susjed bio jedan danas izumrli istočnobosanski, dalek ijekavskošćakavski govor na desnoj obali Neretve prije zaokreta. Na tom su kutu danas istočnohercegovački ijekavci štakavci.

Tako je naš tip geografski prilično precizno lociran. Njegova je funkcija jasna: s jedne strane treba da po horizontali poveže istočnu i zapadnu Hercegovinu, s druge po vertikali ist. Bosnu i Dubrovnik, uz neke manje važne dijagonalne veze. Što se tiče osnovnih klasifikacionih kriterija, njegova je fizionomija također jasna: akcenatski ga je sustav povezivao po vertikali, tendencije razvitka akcenatsko-slogovne strukture morale su biti izrazite novoštokavske budući da se nalazio između ist. i zap. Hercegovine, a iz istog razloga štakavizam ne dolazi u pitanje. Samo jat nije jasan. Ikavizam, mislim, ne dolazi u obzir – od četiri glavna susjeda tri su ijekavska, a funkcija na liniji Dubrovnik–ist. Bosna također upućuje na ijekavizam pojedinim dubrovačko-istočnobosanskim izglasama kao jekavski refleks prefiksa *ně*, ikavski u *prěd*, *prěko*, *prě*, prijelaz *i* u *jat* ispred *r*. Ipak nije isključen miješani ikavsko-ijekavski refleks zbog zapadnog susjeda i zbog jablaničke situacije, naravno, ukoliko bude verificirana organičnost jablaničkog refleksa. Mogla bi se dijalekatska fizionomija našeg tipa i dalje konkretizirati, najvjerojatnije je imao, na primjer, nastavak *-im* u instrumentalu jednine *i-* deklinacije – za tu inovaciju govore Dubrovnik, Jablanica i ist. Bosna – ali daljnje rekonstruiranje već prelazi ilustrativne zadatke ovog primjera i općeniti okvir ovog referata.*

Summary

ON THE RECONSTRUCTION OF THE PREMIGRATION MOSAIC OF THE SERBO-CROAT DIALECTS

Firstly, the article discourses in general upon the isoglossal and dialectologic maps of our present day conceptions as to developing processes of our dialects and the role established the fact that the most useful thing for our dialectology would be to reconstruct two phases – the condition following the consolidation after settlement on the Balkans and the condition immediately before the beginning of migrations – the

* Teoretsku razradu nekih problema iz ovog referata dao sam u raspravama O »Planinama« kao izvoru za jezična istraživanja (Zadarska revija 1–1959), O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata (3. broj novosadskog »Zbornika za filologiju i lingvistiku«, a tiska se i u Poljskoj u skraćenom obliku), Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije (Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru br. 1), O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta (predano za HDZ III), O jednom problemu naše historijske dijalektologije (predano za novosadski ZFL IV).

general and specific advantages springing up from the endeavours to reconstruct the past conditions, especially premigrational, and to represent the results of this research visually, are considered. The differences between the organic aspects of dialectal differentiation and its anorganic, concretely migrational aspects, are treated separately.

Having demonstrated by several examples the facts that the historical dialectology can offer by the reconstruction of the premigration network of isoglosses and premigration dialectal types (the comprehension of which promises a considerable change of our present day conceptions as to developing processes of our dialects and the role of migrations), in the article the four sources, already pointed out by Ivić, are expounded in short and a new possible one is added. Then the combinatoric method by which to a certain degree of probability the main characteristics can be reconstructed, even of those premigration types for which all the sources fail, is explained.

In the latter part of the article a series of hypothetic dialectal types – kajkavian, štokavian, čakavian, torlakian – is exposed. For illustrating the natural, organic concatenation of the premigration dialectal types, a linked series of the hypothetic štokavian types in the north-west of the štokavian group of dialects, as well as the neighbouring ones beyond the old štokavian boundary, is interpreted.

In the end exemplifying the treatments used for the reconstruction of a hypothetic dialectal type, the ancient neoštokavian štakavski type on the left bank of the river Neretva is more concretely located from the bend almost to the estuary, and the relations with its neighbours as well as the function of an organic link running vertically (East Bosnia – Dubrovnik), horizontally (East and West Hertzegovina) and diagonally, are defined. During the reconstruction process that type takes the concrete features of the main characteristics of its dialectal physiognomy considering the basic qualificatory criteria of the štokavian dialectology, and some less important features are envisaged.